

3 MINIMALISME

„Als koeien en paarden handen hadden en daarmee konden schilderen en kunstwerken konden maken zoals mensen doen, dan zouden paarden paardachtige afbeeldingen van God tekenen, en koeien koeachtige goden. Ze zouden allen religieuze beelden maken die lijken op henzelf.” Xenophanes (577-480)¹

I De 'eerlijk voor God'-hype

„Ik ben ervan overtuigd dat het christelijk geloof en leven opgegeven zullen worden,” schreef de bekende anglicaanse theoloog John Robinson in 1963 in zijn bestseller *Honest to God*, „tenzij we bereid zijn een soort revolutie te wagen.”⁴ Deze revolutie hield in dat kerkgangers niet alleen hun geloof in bepaalde mythen zouden moeten opgeven, maar ook hun geloof in een bovennatuurlijke God die buiten hen is. We moeten eindelijk maar

eens volwassen worden, meende hij.

Al ruim voor Robinson had theoloog na theoloog bijgedragen aan het kritisch doorlichten van het christelijk geloof met als doel de redding ervan, zoals Bultmann, Bonhoeffer en Tillich, waarop Robinson zich baseerde. Robinson zag het als zijn taak aan hun theologie bekendheid te geven. „Deze manier van denken is nog nergens door het doorsnee gemeentelid of door het gros van degenen die zich in preek en geschrift tot hem richten, eigen gemaakt of verwerkt.”⁵

In de decennia na *Honest to God* is dit echter wel gebeurd, ook in Nederland. Een hele rij door hen geïnspireerde theologen heeft zich in hun voetsporen tot taak gesteld het christendom aan de moderne tijd aan te passen – in dit hoofdstuk passeren onder meer (gereformeerd) protestantse, vrijzinnige, God-is-dood- en postmoderne theologen de revue.

In verschillende mate en toonaarden relativeerden zij het traditionele geloof en probeerden ze hun geloof zo min mogelijk te laten botsen met wetenschap en cultuur. Hiertoe verminderden ze het aantal controversiële uitspraken. Zo werden natuurwetdoorbreekende wonderen ontkend en metaforisch geïnterpreteerd, de veronderstelde invloed van God op het leven van mensen verkleind, en beelden die kinderlijk leken, zoals een persoonlijke God, afgeschaft. Deze tendens van minder, vager en abstracter geloven noem ik ‘minimalisme’.

Er zijn waarschijnlijk nauwelijks theologen die zichzelf minimalist zouden willen noemen. Ze zouden dat wellicht te negatief vinden klinken. Je hoort ze al zeggen dat dan ‘geloven als voor waar houden’ te veel benadrukt zou worden – wat ze natuurlijk niet willen, want ‘geloof is zoveel meer’. Daarom willen ze de benaming ‘minimalisme’ verre van zich werpen. Al hebben ze flink wat religieuze beelden die traditioneel geloofd werden vaarwel gezegd en een minimaal pakket geloofsvoorstellingen overgehouden, waarvan ze de gelovige kant het liefst verdoezelen.⁶

Minimalistische theologen bedreven theologie in het spanningsveld tussen de dreiging van ontluisterend verlies en de verwachting van hoopvolle mogelijkheid. Ze geven woorden aan hoogstaande, want intellectueel minder aanstootgevende theologie dan de traditionele inmiddels geworden was. De vroeger dominante en ook nu nog belangrijke strategie, die je ‘traditionalistisch’ of zo je wilt ‘maximalistisch’ kunt noemen, neemt de waarheid van een bepaalde set religieuze beelden zonder meer aan. Geloof is daar even zeker als feitelijke kennis. Volgens het eerste Vaticaans Concilie (1870) is geloof „een bovennatuurlijke deugd, waarvoor wij, met behulp van Gods

genade, als waar aanvaarden wat Hij heeft geopenbaard, niet op grond van een redelijk inzicht in de innerlijke waarheid daarvan, maar op het gezag van de zich openbarende God, die zich niet vergissen noch ons bedriegen kan”.⁷ Zulk geloof werd voor absoluut waar gehouden. Hierop bestaan al sinds mensenheugenis varianten die uiting geven van een besef dat er een afstand is tussen de absolute waarheid en de menselijke verwoording ervan. De minimalistische strategie ging echter veel verder. De twijfel bij minimalisten zit tegenwoordig dieper dan in de verwoording alleen. In haar radicale vormen is zelfs het bestaan van een onkenbare absolute waarheid ongeloofwaardig geworden.

Er moest iets gebeuren. Bij het oude blijven was voor velen namelijk geen optie: hun traditionele geloof was ongeloofwaardig aan het worden. Het is echter de vraag of de door Robinson gewenste revolutie op religieus gebied er wel is gekomen. Want vanaf de jaren zestig zijn christelijk geloof en leven massaal opgegeven.⁸ En het is niet waarschijnlijk dat dit alleen kwam doordat veel mensen niet meer konden geloven in het traditionele beeld van de bovennatuurlijke God, zoals Robinson stelde. Veel kerken veranderden immers mee en lieten de gelovigen grote ruimte om zelf uit te maken wat nog wel en wat niet meer te geloven. Daarover werd gesproken in bijbelgroepen en verscheen een keur aan toegankelijke literatuur.

Een ex-priesterstudent vertelt over zijn gang uit de katholieke kerk: „Theologen zoals Bonhoeffer en Bultmann en vooral Robinson met zijn bestseller *Honest to God* hebben bijgedragen aan mijn vertrek. Zij keerden zich tegen het idee van een bovennatuurlijke en persoonlijke God waarop de kerkelijke leer gebouwd was. Zij boden een weldadig perspectief, maar niet voldoende om daarvoor in de kerk te blijven.”⁹ Veel christenen die de lessen van Robinson ter harte namen, keerden kerk en christendom de rug toe, of hun betreffende kerken nu met de door Robinson geschetste ‘noodzakelijke ontwikkeling’ megingen of niet.

Weliswaar speelden er tal van andere factoren die maakten dat de behoefte aan religieuze vormen en belevingen minder werd en dat mensen het er op religieus gebied bij lieten zitten. Maar minimalistisch getinte theologieën hebben vermoedelijk ook een rol gespeeld, in ieder geval bij de hoger opgeleide kerkgangers en -verlaters, en waarschijnlijk ook breder. Deze theologieën zijn er in ieder geval niet in geslaagd deze groepen in de kerk te houden of anderszins een religieus leven te helpen onderhouden. Terwijl dat was wat beoogd werd, zoals ik hierboven impressionistisch heb laten zien aan de hand van Robinson.

Minimalisme is voor velen kennelijk niet het recept geweest om religieus verlangens te vervullen. Zoals verlangen naar de beleving van een waar zelf dat in de tegenwoordige cultuur van groot belang is geworden, of andere verlangens naar diepere zin, beleving van contact met God of wat dies meer zij. Hoe precies kon deze belangrijke strategie om het geloofsprobleem op te lossen falen (dit hoofdstuk 3)? Wat voor andere strategieën zijn er nog te onderscheiden en wat voor oplossingen bieden die (4)? Is er een alternatieve manier denkbaar om met geloofsvoorstellingen om te gaan, zodat die ondanks het inmiddels vrij algemene onvermogen er nog in te geloven toch tot een religieuze beleving kunnen leiden (5)?

II Minimalisme van de koude grond

Het falen van minimalistische theologieën heeft alles te maken met de strategie die ze volgen: ze proberen geloofwaardigheid te redden door ongeloofwaardig geworden zaken overboord te zetten. Deze procedure lijkt vanzelfsprekend, maar bij nadere beschouwing moeten we ons afvragen of hij dat wel is.

Minimalisten vonden dat het niet anders kon, maar in veel kerken werd de ongeloofwaardigheid helemaal niet sterk gevoeld, nog niet althans. Bij elk voorstel een geloofsartikel af te schaffen of in ieder geval te herinterpreteren stak er een storm van protest op, maar zodra de wind was gaan liggen en de aanpassing een feit was, bleek het voor de hervormers nog niet genoeg te zijn: ook andere fundamentele geloofsvoorstellingen vroegen om relativering. Tenminste, zo beleefden de naar geloofwaardige grond zoekende theologen het.

Zo pleitte in Nederland de theoloog Herman Wiersinga er begin jaren zeventig in zijn gereformeerde kerk voor het leerstuk der verzoening op te geven, het idee dat de kruisdood van Jezus bedoeld was als zoenoffer voor de zonden van de mensheid. Dit leidde tot grote commotie in de gereformeerde kerken. Dertig jaar later zijn zowel Wiersinga als de gereformeerde kerken nog veel verder gegaan. Wiersinga schreef in 2000: „God reikt niet tot de spelingen van de natuur of de gang van zaken in de kosmos, en evenmin tot gebeurtenissen met mensen of lotgevallen in biografieën.”¹⁰

Bij de theoloog Harry Kuitert is eenzelfde ontwikkeling te zien. Opgegroeid en geschoold in de orthodoxe leer die de Bijbel als Gods Woord erkende, bekende hij zich tot de stelling van Xenophanes. Hij verwoordde

deze voor zijn gereformeerde gehoor als ‘Alle spreken over boven komt van beneden, ook de uitspraak dat iets van boven komt.’¹¹ De verzameling geloofsvoorstellingen die het christendom rijk is, vormt een door mensen gemaakt ‘zoekontwerp’, stelde hij. Met dat zoekontwerp gaan gelovigen op pad ‘in de hoop iets te vinden’, ‘te ontmoeten’, en zo ‘geloofszekerheid’ te verwerven. Kuitert zoekt met zijn ontwerp „bevestiging van barmhartigheid, en genadig is de Here [hoofdletters van Kuitert], lankmoedig en groot van goedertierenheid, vergevende het kwaad, maar de schuldige houdt Hij niet voor onschuldig” – een reeks geloofsvoorstellingen die Kuitert tot recent voor waar wenste te houden.¹² Geloof bleef voor hem de „ruggengraat van religie in zoverre het heel dat machtige lichaam van rituelen bijeenhoudt”.¹³ Hij vindt „voor waar houden een al even onmisbaar ingrediënt van geloof als het zich engageren”.¹⁴

Op deze manier hoopte Kuitert zijn christelijk geloof overeind te houden. Hij erkende de stelling van Xenophanes maar in die erkenning zat bij hem aanvankelijk nog wel een dubbele bodem: tegelijk nam hij aan dat door mensen gemaakte voorstellingen kunnen leiden tot een ‘godsontmoeting’, die geen mensenwerk zou zijn. Zo’n ontmoeting is inderdaad niet uit te sluiten, maar valt niet na te gaan, en niemand kan zo’n claim geloofwaardig verzilveren buiten zijn gemeenschap van gelovige geestverwanten. En dat relativeert de geloofwaardigheid ervan.

In 2002 hing Kuitert zijn eigen zoekontwerp dan ook aan de wilgen. „Lang dacht ik het nog te redden met het idee dat de traditie een door mensen gemaakt zoekontwerp was waar je mee op pad kon gaan om te vinden wat erin wordt aanprezen, maar ik kwam nergens en ik vond niks. Ik heb steeds zolang mogelijk mijn best gedaan mijn eigen traditie overeind te houden. Maar ik moest het een na het ander opgeven.”¹⁵ Over houdt hij wat hij drie jaar later omschrijft als ‘het christelijke geloof als verbeelding’.¹⁶

III Gelovig ongelooft

Op het eerste gezicht gelooft een aantal van de besproken theologen nog maar weinig, maar vooral ex-gereformeerde en radicale minimalisten geloven vaak een heleboel hartgrondig níét. Ze houden er een star geloof op na over wat niet te geloven. Juist zij hebben veel traditionele zekerheden opgegeven, maar tegelijkertijd zijn ze nog steeds heel stellig, namelijk over wat allemaal ongeloofwaardig zou zijn. Ze denken van veel religieuze beelden te weten dat ze beslist niet waar zijn. Zo geloven ze in het niet-bestaan van de traditionele persoonlijke God, in feite ook een geloof.

De grote levensvragen beantwoorden besliste minimalisten met een duidelijk nee. Nee, God heeft de wereld niet geschapen, God waakt niet over ons lot, er is geen leven na de dood, we hebben geen eeuwige, uiteindelijke kern diep in onszelf, en we mogen ons ook niet meer afvragen of we die hebben. Uiteindelijke zinvragen zijn passé, ze stellen is dom. Het lijkt erop dat deze minimalisten, naarmate ze meer vroegere zekerheden hebben moeten opgeven, zekerder over het geloof van anderen zijn geworden, dat hun onzinnig voorkomt. Zo bescheiden als ze zijn met het eigen minimalistische geloof, zo onverbiddelijk klinkt hun oordeel over wat volgens hen allemaal niet meer door de beugel kan. Zo weet Manenschijn zeker waarin zoal niet meer geloofd kan worden: „Nu we weten dat ‘ziel’ en ‘geest’ niet bestaan, maar manifestaties zijn van somatisch-neurologische processen kan niet meer betwijfeld worden dat met de lichamelijke dood ook ziel en geest ophouden te bestaan.”⁴⁹ En zoals gezegd stelt Herman Wiersinga stellig dat ‘God niet gaat over de spelingen der natuur’ en over de gang van zaken in de kosmos, en evenmin over gebeurtenissen met mensen. „God is niet meer genezer van ziekten of redder van de dood.”⁵⁰

Dezelfde stelligheid is een constante in het werk van Kuitert door de jaren heen, en alleen dat al plaatst zulke zekerheden in een relativerend licht.

Want in 1992 hield Kuitert het er nog op dat God toch minstens 'persoonachtig' móést zijn.⁵¹ „Het zou vreemd zijn als God, de schepper van mensen-als-personen, niet ook zelf minstens persoonlijk zou zijn, in staat om te willen, plannen te hebben, te reageren op situaties en gebeurtenissen zoals zijn schepselen dat kunnen, te kunnen ingrijpen als Hij zou willen, enzovoort. Zou Hij die het oor plantte, zelf niet horen? En die het oog schiep, zelf niet zien?” Maar in 2000 luidde het dat God geen persoonlijk wezen kán zijn en pleitte hij voor 'de ontmanteling van het beeld van een persoonlijke God'.⁵²

In 2005 lijkt hij zijn geloof in de traditionele zin – iets voor waar houden – helemaal te hebben opgegeven – voortaan noemt hij geloof 'door verbeelding hetzelfde anders zien'. Het doen van besliste uitspraken over wat niet kán bestaan, geeft hij echter niet op. Hij verdedigt uitspraken zoals 'dood is over en uit' met het argument dat geloof tot op het einde doorgeredeneerd voorstelbaar en plausibel zou moeten kunnen zijn. Voldoen geloofsvoorstellen daar niet aan – en welke zou dat in godsnaam doen? – dan zijn ze volgens Kuitert ongeschikt, zelfs als object van verbeelding. Transcendentie in de zin van een niet te vatten werkelijkheid achter de kenbare bestaat volgens hem zeker niet, het enige 'transcendente' dat in Kuiterts ogen echt bestaat, is „de onvoorwaardelijke aanspraak die uitgaat van de mens die ons nodig heeft”.⁵³

IV De tweede beeldenstorm

Minimalisme was een dominant verschijnsel binnen de twintigste-eeuwse christelijke theologie. Het was dé strategie om met het geloofsprobleem om te gaan. Geloofsvoorstellingen werden 'ontmythologiseerd', zo geherinterpreteerd dat ze nog wel konden, of afgeschaft, soms zelfs vervangen door het geloof dat ze juist níét waar zijn.

Dit minimalisme was niet alleen van belang onder theologen, maar had een aanzienlijke sociale verspreiding. En ook tegenwoordig is het nog van belang. Vooral de hoger opgeleiden onder de kerkgangers zullen met de theologisch sophisticated vormen van minimalisme vertrouwd zijn, en we mogen aannemen dat zij in hun vrijzinnig getinte kerken invloed hebben, veel invloed waarschijnlijk. Minimalisme is tegenwoordig doorgedrongen tot in de midden-orthodoxe protestantse kerken.

De vraag hierbij is wat voor invloed dit precies heeft gehad op de religiositeit van de groeiende groep buitenkerkelijke christenen en de krimpende groep kerkgangers die zich erdoor liet inspireren. Waarom heeft het de overgrote meerderheid niet geholpen religieus actief te blijven, zoals Robinson hoopte?

Minimalisten zijn er dankzij hun onverbiddelijke houding jegens de ongeloofwaardig geworden delen van het traditionele geloof weliswaar redelijk in geslaagd de geloofwaardigheid van het voor hen nog overgebleven geloofspakketje op te houden, maar kerken liepen niet alleen leeg omdat daar verkondigde zaken ongeloofwaardig werden gevonden, zoals Robinson verwachtte – dat valt bij minimalistisch geïnspireerde kerken erg mee. Waarom gebeurde dat dan toch?

Een geslonken minimalistische voorstellingswereld kan niet meer zo gemakkelijk belevingen genereren. De traditionele beeldenrijkdom is bij de radicalen teruggebracht tot enkele abstracte begrippen, een benauwde keuze van religieuze beelden die nog net wel of echt niet meer geloofwaardig zijn. En die keuze vervult de bij velen gevoelde behoefte aan religieuze beleving niet. Minimalistische theologie geeft geen ruimte meer aan de traditionele wonderlijke bovenwereld van God, engelen en andere wezens. Die is nagenoeg leeg komen te staan. „De christelijke theologen hebben de hemel met zijn bewoners chemisch gereinigd,” aldus de kerkhistoricus Heiko Oberman. „Alleen voor de grap heb je er nog een paar engeltjes rondhangen. Wat een verarming.”⁹² Het voor religie zo typerende idee van interactie met een bovenwereld is wegens ongeloofwaardigheid afgeschaft, en daarmee is de beleving van interactie stilgevallen. Minimalisten blijven grotendeels verstoken van de voor religiositeit zo typerende contactervaring. Minimalisme is het voorportaal naar volstrekte passiviteit op een leeg geworden religieus speelveld.

Waar mythen en dogma's worden ontzenuwd, wordt ook allerlei ritueel gedrag wegens ongeloofwaardigheid van de onderliggende geloofsvoorstellingen aangepast of afgeschaft. De afnemende gelovigheid werd gereflecteerd in afnemend ritueel. Met de geloofwaardigheids crisis ontstond een handelingscrisis. En een belevingscrisis, want het door religieuze beelden ingegeven gedrag en vormgebruik is cruciaal voor het krijgen van religieuze beleving. Met hun rationalistische instelling leken minimalisten over het hoofd te zien dat religie niet alleen een theoretisch systeem is. Religiositeit is

ook en vooral een manier van doen, zowel richting gevend aan het dagelijks leven als vorm krijgend in een religieuze praktijk, met een scala aan rituelen. Als reactie op hun ongelooft stopten velen met hun vroegere religieuze gedrag. Ze geloofden niet meer in het in de kerk gepreekte, gezongene en gebedene, en trokken er de conclusie uit dat ze daarom niet meer wilden luisteren, zingen en bidden. Daarmee viel ook de mogelijke religieuze beleving weg.